

IVICA ŠARAC

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

isarac@sve-mo.ba

INSTITUCIONALNA PRISUTNOST FRANJEVACA U MOSTARU POD OSMANSKOM VLAŠĆU (NEKA PITANJA OKO SAMOSTANA I CRKVI)¹

Sažetak

Reaktualiziranjem nekih historiografskih pitanja o sudbini franjevačkih objekata u Mostaru u ranoosmanskome i kasnoosmanskome razdoblju ovaj prilog nastoji skrenuti pozornost na to da su u dvije različite povijesne epohe članovi Reda manje braće (franjevci) participirali u oblikovanju identitetskog kompleksa grada Mostara.

Ključne riječi: osmansko razdoblje, Mostar, franjevački samostan, franjevačka crkva

Uvod

Naviknuti smo da se Mostar zbog ratnih sukoba i poslijeratnih međunarodnih i političkih napetosti doživljava kao strogo podijeljen grad u svim važnijim segmentima života, pa stoga i ne iznenađuje što se i njegovoj prošlosti pristupa sukladno slici suvremenih odnosa. O prošlosti Mostara piše se na predvidljiv, shematiziran način kojim se „uniformira“

¹ Ovaj prilog posvećen je 170. obljetnici od osamostaljivanja hercegovačkih franjevaca od franjevačke provincije Bosne Srebrene (1844.-2014.).

povijesni narativ i ističe „pravo“ samo jedne „povijesne memorije“ na prošlost ovoga grada. Praksa isticanja ekskluzivnog prava na prošlost kroz stereotipe što ih oblikuju aktualni politički i društveni odnosi nije novost u podijeljenim društvima niti nešto što bi bilo imanentno samo našem naraštaju i duhu našega vremena, ali je činjenica da je takav redukcionistički pristup kod nas poprimio već groteskna obilježja. Povijest se u takvu diskursu (re)interpretira transponiranjem suvremenih odnosa u prošlost, odnosno prošlost se pokušava (re)konstruirati isključivo prema potrebama i željama koje dirigiraju suvremeni odnosi. Uz neobjektivnost, anakronizam i neizbježnu karikaturalnost u pristupu, krajnji je rezultat ovakvih problematičnih metodoloških postupaka rigidni povijesni redukcionizam, a to se u slučaju kompleksnog identiteta grada Mostara najočitije manifestira kroz nastojanja da se „one“ drukčijeg identiteta, pripadnike neke druge etničke/nacionalne/vjerske zajednice jednostavno izbriše iz ranije povijesti grada, kako bi se stekao dojam da se, eto, radi o „modernim“ uzurpatorima, pridošlicama i uljezima, o onima koji su tek „nedavno“ došli i ratom „osvojili“ grad i time neopravdano „stekli“ pravo participiranja u njegovu identitetu.² U ovom se prilogu reaktualiziraju neka pitanja iz zajedničkoga dijela povijesti franjevac a i grada Mostara i to iz dvije vremenski vrlo udaljene epohe, ranoosmanske i kasnoosmanske, čime se ujedno želi podsjetiti da su u dugovječni i raznoliki povijesno-identitetski mozaik ovoga grada i franjevci odavna već ugrađivali „kamenčice“ vlastitoga identiteta.

2 Indikativan primjer takva diskursa u kojem se „oni drugi“ (koji su također sudjelovali u izgradnji identitetskoga kompleksa grada) potpuno prešućuju ili izbacuju iz ranije povijesti grada jest članak Hivzije Hasandedića, objavljen u 9. broju časopisa „Hercegovina“ (cijeli broj posvećen je temi Mostara). Vidi HIVZIJA HASANDEDIĆ, „Mostar od postanka do razaranja 1992/93. godine“, u: *Hercegovina. Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe*, Mostar, br. 9., 1997., str. 19.-30. Za primjer korištenja istoga metodološkog obrasca poput Hasandedićeva, dakako s potpuno oprječnim ciljevima, vidi ANTO AUGUSTINOVIĆ, *Mostar. Ljudi – kultura – civilizacija*, Hrvatska kulturna zajednica u Federaciji BiH, Mostar, 1999.

1. Neka prijepona pitanja oko franjevačkog samostana i crkve u Mostaru u srednjovjekovnom i ranoosmanskome razdoblju

Podimo od onoga što u historiografskoj literaturi već odavno više nije sporno, a to je: da su prije osmanskoga osvajanja Humske zemlje postojali franjevački samostani u dolini Neretve; da su franjevci djelovali u Mostaru skoro jedno stoljeće nakon osmanskih osvajanja; da su franjevci u drugoj polovici 16. stoljeća zbog nepovoljnih prilika za katolike pod osmanskome vlašću nasilno protjerani iz Mostara te su stoga tri sljedeća stoljeća bili potpuno odsutni iz (su)oblikovanja povijesti grada, sve tamo do sredine 19. stoljeća kada im je opet dopušteno dušobrižničko, pastoralno i kulturalno djelovanje u gradu.³ Bilo je nekada među povjesničarima sumnji u postojanje franjevačkoga samostana u Mostaru u tako ranom razdoblju,⁴ no danas su zahvaljujući najprije onim podacima koje je prikupio i objavio hercegovački franjevac dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.) tridesetih godina prošloga stoljeća,⁵ a onda i istraživanjima novijega datuma u dubrovačkom arhivu⁶ te sumnje definitivno

3 Usp. BAZILIJ S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci. Sedam stoljeća s narodom*, Ziral, Mostar – Zagreb, 2001., str. 22.-49., *Franjevci i Hercegovina. Zbornik radova*, ROBERT JOLIĆ (prii.), Hercegovačka franjevačka provincija, Mostar, 2009., str. 17.-105.

4 Tog je mišljenja primjerice bio VLADIMIR ČOROVIĆ, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Srpske pravoslavne opštine mostarske, Beograd, 1933., str. 15.

5 *Acta franciscana Hercegovinae Provinciarumque finitimarum tempore dominationis Othomanae*, tom. I., ab an. 1463.-1699., DOMINIK MANDIĆ (prii.), Mostar, 1934.

6 Riječ je o podacima na koje je prva ukazala Desanka Kovačević-Kojić na znanstvenom skupu od 18. do 20. travnja 1991. u Sarajevu (skup je organiziran povodom obilježavanja sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca). Budući da je 8. lipnja 1992. izgorjela zgrada Franjevačke teologije, a s njom i navedeni referat, taj rad je objavljen nekoliko godina kasnije. Vidi DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, „Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne“, u: *Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, Sarajevo, god. III., 1995., str. 33.-45. Vidi i ANDRIJA ZIRDUM, „Karta srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine“, u: *Bosna franciscana*, Sarajevo, god. IX., (2001.), br. 15., str. 207. Za rezultate novijih istraživanja u dubrovačkom arhivu vidi MARIJAN SIVRIĆ, „Nekoliko nepoznatih podataka o franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, br. 19., 2005., str. 43.-53.; Isti, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla“, u: R. JOLIĆ, *Franjevci i Hercegovina...*, str. 51.-81. Usp. ANDRIJA NIKIĆ, „Srednjovjekovni franjevački samostani u Hercegovini“, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, br. 6.-7., (14.-15.), 2000.-2001., str. 203.-225.

otklonjene, pa se danas u popisu srednjovjekovnih crkava i samostana kao činjenica navodi postojanje franjevačkoga samostana i crkve u Mostaru prije prodora Osmanlija u ove krajeve.⁷ To, međutim, ne znači da su riješene sve zagonetke vezane za početke zajedničke povijesti franjevacu i grada Mostara. U historiografskoj je literaturi bilo i još uvijek ima nejasnoća oko ubikacije i datiranja prvih franjevačkih zdanja u gradu na Neretvi. Ova se problematika čak i dodatno zakomplicirala upravo iznošenjem novih podataka iz dubrovačkoga arhiva, jer nisu više samo sporni lokalitet i vrijeme podizanja nego i broj franjevačkih objekata u Mostaru i njegovoj bližoj okolini u srednjovjekovnome razdoblju!

Okvirno je moguće u rasponu s kraja 14. do početka 16. stoljeća tražiti početak podizanja prvih franjevačkih zdanja u Mostaru, jer se u prvom popisu samostana Bosanske vikarije (oko 1380. godine) među 35 samostana razdijeljenih u 7 kustodija ne spominje samostan u Mostaru,⁸ a spominje se pak početkom 16. stoljeća, konkretno u popisu franjevačkih samostana koji se datira otprilike „oko god. 1514.“⁹ Premda se u starijoj franjevačkoj tradiciji bez konkretnijih dokaza dugo njegovala i očuvala predaja o postojanju franjevačkog samostana u Mostaru u prvoj polovici 16. stoljeća, na definitivnu potvrdu moralo se čekati do objavljivanja prvoga dokumenta u kojemu se jasno potvrđuje djelovanje „franjevacu iz crkve u Mostaru“, a radi se o dopisu sultana Sulejmana I. (1520.-1566.) mostarskom kadiji iz 1538. godine.¹⁰ O počecima djelovanja franjevacu na tom području sve su do nedavno jedini relevantni zaključci bili oni fra Dominika Mandića koji je njihov dolazak kronološki smjestio na polovicu 15. stoljeća. Mandić je taj događaj povezo sa zamolbom hercega Stjepana Vukčića Kosače (1404.-1466.) napuljsko-aragonskom kralju Alfonsu (1416.-1458.) da mu pošalje nekoliko franjevacu za pouku puka u vršenju vjerskih dužnosti. Kralj Alfons udovoljio je njegovoj

7 Usp. A. ZIRDUM, *n. dj.*, str. 207.

8 Usp. B. S. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 13., D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna. Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968., str. 228.

9 *Acta franciscana Hercegovinae*, I., str. 10.

10 Mostarski franjevci su se „preko svoga izaslanika“ potužili u Carigradu što im se naplaćuje carina na redovničku odjeću „koju preko Makarske uvoze u zemlju“. Sultan piše mostarskom kadiji da pozove stranke i istraži stvar: ako franjevci do tada nisu plaćali carinu, mora se zabraniti da im se ubuduće carini roba. Vidi *Acta franciscana Hercegovinae*, I., str. 22.-23.

zamolbi i tu misiju povjerio nekolicini napuljskih franjevacu na čelu s jednim biskupom sa Sardinije, a oni su u Hercegovini, prema Mandiću, mogli biti potkraj studenoga ili početkom prosinca 1454. Mandić naglašava da je njihova misija imala stalni i trajni karakter, pa on prema tome dovodi u izravnu vezu podizanje franjevačkoga samostana u Mostaru s tim događajem.¹¹ Što se tiče spomena prve franjevačke crkve u Mostaru, Mandić tvrdi (pozivajući se na jedan dokument iz 1556. koji potječe iz arhiva franjevačkog samostana u Makarskoj) da je prva franjevačka crkva u Mostaru izgrađena 1454.; da je bila sagrađena od drveta; da je nakon 1470. godine, tj. u prvim godinama osmanske vladavine, bila zamijenjena novom kamenom crkvom;¹² i da je kamena crkva srušena „najvjerojatnije u razdoblju 1539./40., tijekom žestokim progonom katolika u Hercegovini“.¹³ Franjevci su tada, tvrdi Mandić dalje, bili ili poubijani ili protjerani te je njihov povratak u Mostar uslijedio „barem 10-12 godina kasnije“, kada su „šerijatskim rješenjima ishodili da im se

- 11 Usp. D. MANDIĆ, „Osnutak franjevačkog samostana i bogoslovije u Mostaru“, u: *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke omladine*, Mostar, god. I., 1934./35., str. 11. Mandić povezuje s ovim događajem ne samo osnutak mostarskog samostana, nego i samostana u Ljubuškom. Međutim, Bazilije Pandžić nije držao ovu tezu utemeljenom te je napomenuo kako se već 1444. godine spominje crkva u Ljubuškom, a ta je prema njegovu mišljenju vjerojatno bila franjevačka. Vidi B. S. PANDIĆ, *n. dj.*, str. 16. Tu su pretpostavku potvrdila i korigirala novija istraživanja koja na temelju dostupnih podataka iz dubrovačkog arhiva pomiču najstariji spomen franjevaca u Ljubuškom najprije u 1438. (Vidi DIJANA KORAĆ, *Vjera u humskoj zemlji*, Crkva na kamenu, Mostar, 2008., str. 51.), a odnedavno u 1435. godinu. Vidi M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla“, R. JOLIĆ, *Franjevci i Hercegovina...*, str. 71.
- 12 Usp. D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto – Zürich – Roma – Chicago, 1982., str. 94. Ovdje s posebnim razlogom navodimo Mandićev tekst doslovce, jer se radi o vrlo zanimljivom podatku, ali sa zbunjujućim navođenjem izvora. Mandić, naime, piše: „Kako vidimo iz rješenja hercegovačkog sandžaka M. Malkoča od g. 1556, koje se i danas čuva u izvorniku u arhivu franjevačkog samostana u Makarskoj, i prva je crkva franjevačkog samostana u Mostaru iz g. 1454 bila podignuta od drveta, ali je poslije g. 1470, prvih godina turske vladavine, bila zamijenjena novom kamenom crkvom“. Što se tiče izvora za ovaj bitan podatak, Mandić nas upućuje na bilj. 81. na str. 211. svoga djela, no tamo (u prijevodu dokumenta) ne nalazimo ništa što bi se odnosilo na materijal od kojeg bi ta crkva bila građena, niti na godinu njezine gradnje. Osim toga, tu se navodi da je to izvorna bujrukdija hercegovačkog sandžak-bega Huseina (a ne M. Malkoča, kako je navedeno na str. 94.), koja doduše spominje franjevački samostan u Mostaru, ali u jednom sasvim drukčijem kontekstu.
- 13 To temelji na odredbi kanun-name od 1. *muharema* 946. (19. svibnja 1539.), kada je u bosanskom, hercegovačkom i zborničkom sandžakatu naređeno rušenje kasnije sagrađenih crkava „na onim mjestima, gdje nije bilo stare crkve“. D. MANDIĆ, *Etnička povijest...*, str. 207.

povrati samostansko imanje i kuće“.¹⁴ Mandić se za ovaj zaključak poziva na jedan drugi dokument iz makarskog franjevačkog samostana u kojemu stoji da su se dvojica mostarskih franjevaca, Jure i Nikola, potužili mostarskom kadiji zbog prisvajanja fratarskog zemljišta u Zahumu i taj spor dobili. U tom sudskom rješenju (*hudžetu*) iz 1558. godine (Mandić ga pogrešno smješta u 1553. godinu!) navodi se izjava Huseina, inače „zakupnika starih i novih hasova“ u sandžaku Hercegovina, kojega spomenuti franjevci (Jure i Nikola) optužuju pred mostarskim kadijom. Taj je Husein u prisutnosti franjevaca i svjedoka izjavio sljedeće:

Crkva, koja je podignuta u zaseoku ili mahali Zahumu, jednoj od mahala kasabe Mostara, je porušena i srušena (sic!). Pa sam ja kupio vinograd, baštu i kuću uz spomenutu crkvu s razlogom, da se njezin vlasnik nije znao. Međutim, spomenuti popovi su zatražili ferman, na osnovu koga je spomenuti vinograd – bašta i kuće!// dosuđen tim popovima. Ja sam o tome i dalje sporio. Sada međutim posredovanjem dobrih ljudi mi smo se nagodili s tim što sam ja od spomenutih popova primio komad čohe za jedne čakšire. I u buduće ne mogu da se sporim u pitanju navedenog imanja. Kad su to spomenuti popovi oči u oči potvrdili, napisana je na njihovo traženje ova isprava da im služi kao dokaz.¹⁵

Ovaj tekst osim što potvrđuje da je bila srušena franjevačka crkva, otkriva i da je ostala „kuća s vinogradom i baštom“ – dakle ostalo je nešto što bi se moglo smatrati samostanskim imanjem. Mandić pretpostavlja da je „prigodom rušenja mostarske crkve nastao takav progon, da su svi franjevci bili poubijani ili pobjegli iz Mostara, jer je zakupnik državnih poreza, kada je došao u Mostar, bio uvjeren, da samostanske kuće, vinograd i vrt nemaju gospodara, vlasnika.“¹⁶ Ovdje se postavlja pitanje zašto bi u jednom relativno kratkome vremenskom okviru od rušenja

14 *Isto*, str. 209.-210.

15 *Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj, Acta turcica*, dok. P5070095, P5070096 i P5070097 (Zahvaljujući dr. fra Robertu Joliću dobio sam prijevod dokumenta u digitalnoj verziji). Fra Dominik Mandić donosi dio ove izjave (ali je pogrešno datira!) s nešto drukčijim prijevodom: „Crkva, koja je sagrađena, a prije postojala, u mahali Zahum, jednoj od mahala varoši Mostara, bila je srušena i oborena, a ja bijah prodao njezin vinograd, bašću i kuće, koje su uz nju kao predmete, od kojih je predašnji vlasnik bio nepoznat“. D. MANDIĆ, *Etnička povijest...*, str. 199.

16 *Isto*, str. 199.

crkve (1539./40.) do sudske presude (1558.) vlasništvo nad „kućom, vinogradom i baštom“ (p)ostalo nepoznato!? Problem se dodatno uslo-
žnjava kad mu pridodamo podatke iz jednoga drugog dokumenta iz tog
vremena. Postoji jedna potvrda (*temesuk*) hercegovačkog sandžak-bega
Sinana iz 1553. godine, u kojoj se uz franjevce iz tri samostana (Ljubuški,
Zaostrog i Makarska) spominju i oni iz samostana „Svete Marije“ koji
se nalazi „blizu kasabe Mostara“.¹⁷ Budući da se 1553. godine spominje
mostarski samostan i u njemu franjevci, nelogično bi bilo da se za pet
godina (1558.) ne bi znalo tko je vlasnik gore spomenutog franjevačkog
imanja, osim možda ukoliko ne pretpostavimo da se Husein, kao zaku-
pnik osmanskih poreza u hercegovačkom sandžaku, pokušao poslužiti
tim argumentom da se lakše preuzme franjevačko imanje. Bilo kako
bilo, samostan je bio „na uzgoru“ barem još pet godina nakon spome-
nute sudske presude. Franjevačka predaja, a i historiografska tradicija
suglasne su u tome da je franjevački samostan u Mostaru definitivno
porušen 1563. godine,¹⁸ a franjevci nakon toga nisu bili u prilici podizati

17 Potvrda iz 1553. glasi: „Raniji sandžak-bezi su redovnicima manastira Sveta Marija blizu ka-
sabe Mostara i Sveta Gospođa blizu Ljubuškog i Sveta Gospođa u mjestima Zaostrog i Ma-
karska, kao i prema zemljama, koje pripadaju njihovim crkvama i prema njima lično imali
naročito obzira i uzimali ih u zaštitu. Ti redovnici su ljudi koji u svakom pogledu zaslužuju
pažnju. Oni su oslobođeni od svih obveza prema sandžak-begu, kao i od svih izvanrednih
nameta /tekalif/. /Raniji sandžak-bezi/ su im podijelili časna pisma. Ovi su sada došli k meni,
izrazili svoju vjernost i postojanost. Sada je /došao/ fra Petar Soljanin sa drugovima redov-
nicima iz četiri manastira. Oni su od starine oslobođeni od /navedenih obveza/. Držeći se
uobičajenog obzira prema njima, ja sam na njihovo traženje ovo napisao i predao im. Popisi-
vač vilajeta je napisao da redovnici samostana Svete Marije blizu Mostara plaćaju paušalno
10 akči. Međutim raniji sandžak-bezi iz obzira prema njima nijesu uzimali spomenuti paušal,
nego su ih oslobodili od toga. Na njihovo traženje i ja sam im o tome izdao ovaj temesuk i na-
dam se, da će moja cijenjena i poštovana braća, koji budu namjesnici u ovoj visoko cijanjenoj
pokrajini to na izloženi način potvrditi i osnažiti, i da će im od svoje visoke dobrote podijeliti
svoja pisma“. Prijevod prema *Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj. Acta turcica*, dok.
P5070089. Nešto drukčiji prijevod kod D. MANDIĆ, *Etnička povijest...*, str. 210.-211.

18 Pozivajući se na franjevačku predaju fra Dominik Mandić ističe da je franjevački samo-
stan u Mostaru stradao za velikog vezira Ali-paše Semiza iz Prače (1560.-1564.), jer su, tvrdi
Mandić, tada započeli treći po redu progoni katolika na hercegovačkom području. D. MAN-
DIĆ, *Etnička povijest...*, str. 211. Prema sačuvanoj predaji franjevački samostani u Mostaru
i Ljubuškomu porušeni su 1563. godine, nakon što su tamošnji franjevci pružili utočište
duvanjskome biskupu Danielu Vocensisu (Glasniću ili Glasnoviću?), koji je bježao pred Tur-
cima. Usp. *Acta franciscana Hercegovinae*, I., str. 30.-31.; B. S. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 22.; A.
NIKIĆ, *n. dj.*, str. 215.; R. JOLIĆ (prir.), *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012.*
godine, Hercegovačka franjevačka provincija, Mostar, 2012., str. 22.-23.

samostan u ovom gradu sve do potkraj 19. stoljeća, do dolaska austrougarske uprave.

Sumirajući podatke koje je u svojim istraživanjima prikupio fra D. Mandić, moglo bi se njegove zaključke ovako posložiti: franjevci su stigli u Humsku zemlju 1454., iste su godine u naselju na Neretvi¹⁹ podigli drvenu crkvu; nova crkva od kamena izgrađena je 1470., a srušena u progonima katolika 1539./40.; franjevački samostan nalazio se „blizu kasabe Mostara“ ili konkretnije „u jednoj od mahala kasabe Mostara“ ili još konkretnije „u mahali Zahum“, a bio je posvećen „Sv. Mariji“.

Rezultati Mandićevih istraživanja u osnovi su kasnije potvrđeni, premda u detaljima dobrim dijelom revidirani, osobito novim spoznajama iz dubrovačkog arhiva. Prema novijim istraživanjima franjevci su na središnji prostor Humske zemlje došli prije 1454. godine, odnosno barem tri desetljeća ranije nego što je to Mandić pretpostavljao. U jednom dokumentu iz dubrovačkog arhiva spominju se franjevci i njihov samostan u Bišću već u prosincu 1423.,²⁰ a njihova se prisutnost na tom području potvrđuje i sljedećih godina u još nekoliko dokumenata: 1426., 1428., 1429., 1430., 1432., 1433., 1449. i 1451. godine.²¹ U dubrovačkim arhivskim vrelima spominju se Hum i Zahum kao lokaliteti na kojima su djelovali franjevci.²² Prvi spomen franjevacu u Zahumu datira iz 1431. godine,²³ što je potvrđeno i u dokumentima s kraja 1432. te iz 1437.

19 Naselje nastalo uz dvije kastele pokraj drvenog mosta na Neretvi prvi se put spominje u dubrovačkim izvorima (3. travnja 1452.), gdje stoji da je Vladislav Hercegović, sukobivši se s ocem Herceg-Stjepanom, zauzeo Blagaj „et duo castelli da ponte di Neretua“ (i dvije kastele na mostu Neretve). O kastelama na desnoj i lijevoj obali Neretve (*Cimski grad* i *Nebojša*) čijim spajanjem je i nastao grad Mostar vidi PAVAO ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara“, u: PAVAO ANĐELIĆ, MARIJAN SIVRIĆ, TOMISLAV ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 161.-189. Usp. ANĐELKO ZELENIKA, „Obljetnica grada Mostara (1452.-2002.)“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, br. 8.-9., (16.-17.), 2002./2003., str. 53.-63. Prvi spomen Mostara pod tim imenom datira iz 1469. godine. H. HASANDEDIĆ, *Spomenici...*, str. 5-6.

20 Radi se o oporuci Stjepka Pavlovića koji je darivao franjevačke samostane u Stonu, Korčuli, Ombli (Rijeci Dubrovačkoj) i na Bišću: „Ancora lasso al c(on)vento delli frari da Bisce ypp. diece.“ Vidi M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevacu...“, str. 67.

21 Usp. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *n. dj.*, str. 37.-38. Usp. M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevacu...“, str. 67.-69.

22 Usp. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *n. dj.*, str. 37.

23 Franjevci u Zahumu spominju se prvi put u testamentu Ostoje Radosalića, trgovca iz Trga na Neretvi. Testament je napisan 10. siječnja 1431., a proglašen u Notarijatu u Dubrovniku

godine.²⁴ U jednoj se oporuci s kraja 1449. spominju franjevci u Zahumu i na Bišću.²⁵ Svi ovi podatci nepobitno dokazuju barem to da su franjevci već sredinom prve polovice 15. stoljeća zasigurno boravili na prostoru Humske zemlje, na lokalitetima koji se u zajedničkom kontekstu s franjevcima pojavljuju pod različitim nazivima: *Bišće*, *Novi de Bisce*, *Bisce de Xachum*, *Xachum /e/ in Biscce*, *Hum* i *Trahumie*. Može li se iz toga izvući zaključak da su u tom vremenu postojala dva franjevačka samostana: recimo jedan u Zahumu, a drugi na Bišću? Bolje upućeni autori isključuju tu mogućnost. Prema D. Kovačević-Kojić radilo bi se o više naziva za jedan te isti samostan: „Pored toga što u okolini današnjeg Mostara ima više lokaliteta izvedenih od naziva Hum, ne izgleda vjerovatno da su tri franjevačka samostana (Novi u Bišću, Zahum, Hum) bila tako blizu jedan drugom.“²⁶ I fra R. Jolić sumnja da bi „franjevci imali dva samostana u Mostaru i okolici“ jer je „teže povjerovati da su dva samostana bila na tako maloj udaljenosti jedan od drugoga, a i kasnije se u izvorima iz turskoga razdoblja spominje samo jedan porušeni samostan u Mostaru, a ne dva“.²⁷

Legitimno je propitivati i hipoteze i sumnje u njih. Osnovno bi polazište trebali biti oni podatci iz dokumenata oko kojih se barem za sada (tj. do eventualnih „otkrića“ nekih novih podataka koji bi one prethodne demantirali) nemoguće ne složiti: osmanski izvori, kako je gore navedeno, potvrđuju da je u 16. st. postojao franjevački samostan čiji je lokalitet usko bio povezan s Mostarom. Teško bi, isto tako, bilo složiti se da taj samostan nije mogao biti podignut nakon dolaska Osmanlija jer oni, poznato je, u pravilu nisu dopuštali gradnju crkava ni samostana tamo gdje

28. listopada 1432. Franjevci se u ovom kontekstu spominju indirektno, i to u svezi s dužničkim odnosima njihova čovjeka Radaka Čotića ili možda Kotića („*Radach Chottich /h/omo del/l/i fra Menori in Xachum*“) koji je Radosaliću ostao dužan 18 groša. Podatci prema M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca...“, str. 69.; isti, „Nekoliko nepoznatih podataka...“, str. 43.-44. Za već ranije objavljene spoznaje o tomu vidi A. ZIRDUM, *n. dj.*, str. 207.-208.

24 Usp. M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca...“, str. 69.

25 U oporuci Matka, sina Bogdana Gojakovića, napisanoj 12. 11. 1449. spominje se popravak franjevačkoga samostana u Zahumu i Bišću („*Item lasso al/l/i fra Menori in Xachum /e/ in Biscce in repa/ra/tion del detto c/on/vento yppi XX.*“). M. SIVRIĆ, „Nekoliko nepoznatih podataka...“, str. 47.

26 D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *n. dj.*, str. 37.-38.

27 R. JOLIĆ, *Šematizam...*, str. 59.

tih objekata nije bilo prije uspostave njihove vlasti.²⁸ Dakle sve upućuje na zaključak da ne treba sumnjati u postojanje samostana u Mostaru prije dolaska Osmanlija. U kakvim bi odnosima mogao biti taj samostan s onim podacima koji se pojavljuju u dokumentima iz dubrovačkog arhiva? Po svemu sudeći ni u kakvim! Nazivi *Zahum*, *Hum* i *Trahumie* (Zahumlje) iz dubrovačkih vrela ne odnose se na onaj „Zahum“ koji se stoljeće kasnije spominje u osmanskim vrelima u kojima jasno stoji da je riječ o jednoj od mahala kasabe Mostara. Logično bi bilo zaključiti da se *Zahum* iz dubrovačkih dokumenata odnosi na područje (jednako tako i *Hum* i *Zahumlje*),²⁹ a ne na „mahalu“ ili gradsku četvrt Mostara. S jedne strane je D. Kovačević-Kojić po svoj prilici bila u pravu: svi oni različiti nazivi iz dubrovačkih dokumenata odnose se samo na jedan samostan, ali ne na onaj u Mostaru nego na jedan drugi koji se vjerojatno nalazio nešto južnije od Mostara, negdje na prostoru Bišća koje se, uz Blagaj, u izvorima pojavljuje kao političko središte Humske zemlje,³⁰ što je, kako ističe i sama D. Kovačević-Kojić „svakako bilo od značaja i za razvoj samostana.“³¹ Ne treba zanemariti ni podatak da se na jednom mjestu поближе određuje lokalitet franjevačkog samostana na Bišću: *de Novi in*

28 Prva odredba poznatog „Omarova ugovora“ glasila je: „Kršćani i židovi u zemljama nama podložnim ne smiju podizati samostane, ni crkve, ni pustinjačke naseobine.“ Osmanski pravници tumačili su da mogu ostati samo oni objekti koji su dokazano postojali „u času uspostave islamske vlasti“, pa je prema tomu „podizanje novih zgrada bilo (je) isključeno“. SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971., str. 20.-21. Da se u slučaju kršenja ove odredbe rigorozno postupalo potvrđuje i kanun-nama za bosanski vilajet iz 1516. godine, koja je glasila: „Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti, a oni nevjernici i svećenici koji boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje, neka se kazne strogo, i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama. Neka se poruše križevi koji su postavljeni na putevima i neka se ne dopušta da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave, neka se kazne tjelesnim kaznama oni koji to urade.“ Navod prema A. ZIRDUM, *n. dj.*, str. 162.

29 Za suvremena promišljanja o zemljopisno-političkim pojmovima „Hum“ i „Zahumlje“ vidi MLADEN ANČIĆ, „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani – Tragom zabune koju je prouzročilo djelo *De administrando imperio*“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest, I. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, IVICA LUČIĆ (ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 217.-279.

30 Iscrpnije o tome PAVAO ANĐELIĆ, „Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku“, u: *Hercegovina. Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, Mostar, br. 1., 1981., str. 41.-73.

31 D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *n. dj.*, str. 38.

Bisce (Novi na Bišću).³² A argument o „maloj udaljenosti“ između samostana nije uvjerljiv ni dostatan za odbaciti tezu o dva samostana u dolini Neretve, jer hrvatsko priobalje pruža takve primjere gdje su franjevački samostani prostorno veoma blizu razmješteni.

Vratimo se samostanu u Mostaru i njegovoj ubikaciji. Da je lokalitet „u mahali Zahum“ vjerojatno točan, potvrđuje se na određeni način i u sačuvanoj franjevačkoj predaji koja samostan u svakom slučaju povezuje s podnožjem brda Huma (ponad Mostara), međutim zagonetno je što je u osmanskim izvorima samostan posvećen „sv. Mariji“, dok se u franjevačkoj predaji spominje samostan posvećen „sv. Anti Padovanskom“.³³ No, ne upućuje li možda i ova zagonetka, na neki svoj, još uvijek skriven nam način, na postojanje dvaju samostana? A nije vjerojatno bez razloga što i A. Zirdum u svom popisu srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine ovako bilježi dva franjevačka samostana s crkvama: pod br. 386. „Mostar, Crkva i franjevački samostan“ i pod br. 387. „Blagaj, Mostar, Crkva i franjevački samostan Bišće ispod Blagaja“³⁴.

32 Usp. *isto*, str. 37., M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca...“, str. 68.

33 Tako fra Petar Bakula (1816.-1873.) navodi na temelju sačuvane predaje da je franjevački samostan u Mostaru, posvećen sv. Anti, bio smješten kod Radobolje pod Humom. Vidi *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule*. S latinskog originala (iz 1867.) preveo dr. fra VENCEL KOSIR, Mostar, 1979., str. 58. I fra Radoslav Glavaš stariji (1867.-1913.) spominje franjevački samostan posvećen sv. Anti i pri tome se također poziva na predaju koja je „u narodu živo sačuvana“. I Glavaš ga smješta pod Hum, ali dodaje da o lokalitetu postoje sačuvane dvije različite predaje. Prema jednoj predaji, franjevački samostan se nalazio, navodi Glavaš, „gdje se sada nahode kuće Jusufa Bakamovića. (...) Ovdje se i sada nalaze svodovi, koji svjedoče, da niese rađa turska, nadalje, ovdje su se do nazad nekoliko vremena još vidali cipresi, po kojima narod uvijek sudi, da je bila tude crkva oli samostan. Prije jedno 30. godina gradeći se na ovom istom mjestu mlinica radnicu su našli jedan podosta velik križ zlatan. Što je pako od križa bilo niesam mogo saznati. Ovi znaci, a k tomu neprekidna i živo sačuvana predaja potvrđuje, da se je tu u blizini morao nalaziti stari franjevački samostan.“ Prema drugoj predaji, „samostan je bio desno kraj sadanje ulice ‘Pjesak’ niže Bakamovića kuća, upravo gdje se Radobolja u dva toka raztiče, i to odmah kraj desnoga toka u bašči zvanj ‘Alajbegovića ada.’“ Glavaš dodaje da ovu predaju donosi i *Ljetopis* Marka Kalamuta iz samostana u Rami, no čini se da je on osobno skloniji onoj prvoj verziji. Usp. RADOSLAV GLAVAŠ, *Spomenica pedesetgodišnjice Hercegovacke Franjevačke Redodržave*, Štamparija knjižarnice Pacher i Kisića, Mostar, 1897., str. 75., bilj. 1.

34 A. ZIRDUM, *n. dj.*, str. 207.

2. *Franjevci u Mostaru u kasnoosmanskome razdoblju*

Već je rečeno da su i franjevačka predaja i historiografska literatura suglasne u tvrdnji da je franjevački samostan u Mostaru porušen 1563. Bijeg preživjelih franjevaca iz Mostara dovodi se u najužu vezu s osnutkom franjevačkoga samostana u Živogošću, jer je „živogoški samostan zaista preuzeo dušobrižničku skrb za nekadašnje područje mostarskog samostana.“³⁵ Iz *Dnevnika* makarskog biskupa Stjepana Blaškovića, koji je 1735. godine obišao neke hercegovačke krajeve, dade se zaključiti da u to doba u Mostaru više nije bilo nijedne katoličke crkve jer je biskup prilikom svoga boravka u Mostaru htio držati misu u jednoj kući, ali „turske starješine“ to nisu dopustile pa je morao držati svete obrede na „sred groblja“, na jednom posebno za tu priliku pripremljenom „živcu kamenu“.³⁶ U inače vrlo teškim prilikama za katolike kroz višestoljetno razdoblje osmanske vladavine, franjevac se u Mostaru „nije smio pokazati bez smrtne pogibli sve do šezdesetih godina prošloga stoljeća“,³⁷ tj. do 19. stoljeća. Katastrofično je stanje za mostarske katolike prikazao fra Petar Bakula u svom šematizmu:

Još pred sto godina nije bilo u ovome gradu ni jedne katoličke obitelji, a ni katoličkih pridošlica, osim vrlo malo. Što god budeš vidio, kad budem brojio na svom mjestu katoličke obitelji u ovom gradu, siguran budi, da nijedna nije starija od jednog stoljeća. Dakle, kao što je ovdje prekomjernim turskim bijesom uništen katolicizam, tako su propale i vjerske predaje.³⁸

Bakulina tvrdnja o potpunom iščeznuću katolika u Mostaru (kroz jedno duže razdoblje osmanske vladavine) bila bi u suglasju s podacima H.

35 Prema franjevačkoj predaji nakon rušenja mostarskog samostana „preživjeli mostarski bje-gunci udarili (su) prve početke samostana u Živogošću svršetkom 16. st.“ U svojim istraživanjima fra Karlo Jurišić pokazuje da bi ova predaja „u svojoj jezgri mogla biti istinita“. KARLO JURISIĆ, *Katolička crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Kr-šćanska sadašnjost, Zagreb, 1972., str. 102.-103.

36 Usp. *Dnevnik makarskog biskupa Stjepana Blaškovića iz 1735. godine*, A. NIKIĆ (prir.), Franjevačka knjižnica i Franjevački arhiv u Mostaru, Mostar, 1994., str. 60. i 62.

37 D. MANDIĆ, „Osnutak franjevačkog samostana...“, str. 12.

38 *Hercegovina prije sto godina...*, str. 58.

Hasandedića³⁹, no vjerojatno s dijametralno-oprječnim viđenjima uzroka takva stanja. Međutim, i Bakuline tvrdnje i Hasandedićeva izostavljanja stanovništva katoličkog identiteta u prošlosti Mostara ne bi, prema podacima Karla Drage Miletića, odgovarale stvarnom stanju. Premda je broj katolika na području Mostara varirao i ponekad bio prilično malen, ipak oni nikada nisu posve iščezli, kako to naglašava Miletić, kritizirajući nedopustivo Hasandedićevo ignoriranje „drugih“.⁴⁰ Nisu iščezli ni onda kada je 1840. godine donesena rigorozna odredba mostarskog kadije da u Mostaru ne mogu stanovati katolici i muslimani zajedno.⁴¹

Turbulentno 19. stoljeće donijelo je bitno nove promjene pa i u pogledu odnosa osmanskih vlasti prema nemuslimanima i njihovim sakralnim objektima. Manji pomaci u tom smislu plod su pritiska konzularnih predstavnika europskih zemalja na lokalnu osmansku vlast i reformskih pokušaja (*tanzimat*) Osmanskoga Carstva da se temeljito reorganizira i na taj način revitalizira, kako bi opstalo u diplomatsko-političkim „igrama“ tada već daleko moćnijih velesila, koje su još u prvoj polovici 19. st. u potpunosti odlučivale o daljnjoj sudbini „bolesnika na Bosporu“.⁴² Potkraj prve polovice 19. stoljeća „puhnuo“ je drukčiji politički „vjetar“ i na Neretvi te su se u promijenjenim okolnostima franjevci mogli vratiti u Mostar i iznova pokušati pustiti korijene.⁴³ Trebalo je po drugi put započinjati iz temelja.

39 Vidi H. HASANDEDIĆ, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.

40 Usp. KARLO DRAGO MILETIĆ, „Za savjesni pristup mostarskoj prošlosti“, u: *Motrišta. Glasilo Matice hrvatske u Mostaru*, Mostar, br. 21., 2001., str. 165.-170.

41 Odredba se spominje u pismu fra Rafe Barišića od 22. listopada 1840. Donosi je fra A. NIKIĆ, „Gradnja biskupskih rezidencija u Mostaru“, u: *Kršni zavičaj*, Hercegovina, br. 13., 1980., str. 20.-21.

42 O krizi Osmanskoga Carstva i o odnosima velikih sila prema njemu vidi EDGAR HÖSCH, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, C. H. Beck Verlag, München, 1995., str. 107.-140.; usp. KEMAL BEYDILLI, „Od Kučuk Kajnardže do propasti“, u: *Historija osmanske države i civilizacije*, EKMELEDDIN IHSANOGLU (prir.), Orijentalni institut, Sarajevo, 2004., str. 77.-121.; usp. ALAN DŽON P. TEJLOR, *Borba za prevlast u Evropi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

43 Usp. HANNES GRANDITS, *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za Istoriju, Sarajevo, 2014., str. 306.-323.

3. Franjevačka crkva iz kasnoosmanskog razdoblja

Spoj nekoliko bitnih okolnosti – od najava osmanskih vlasti da će ubuduće jamčiti jednakopravnost i nemuslimanskom stanovništvu Osmanskoga Carstva, preko iskorištenih veza tadašnjeg biskupskog vikara fra Rafe Barišića (1797.-1863.) s moćnim Omer-pašom Latasom (1806.-1871.) pa do pojave sposobnih i poduzetnih pojedinaca poput fra Petra Bakule (1816.-1873.) – ponudio je velike izgleda da se franjevci napokon nakon tristotinjak godina ponovno institucionaliziraju u Mostaru.⁴⁴ Najprije je 1847. uz odobrenje iz Carigrada i proračunatu naklonost Ali-paše Rizvanbegovića (1783.-1851.) započelo podizanje biskupskog dvora u Vukodolu kod Mostara, u koji je biskupski vikar uselio 1851. uz silne poteškoće i otpor lokalnoga muslimanskog stanovništva.⁴⁵ Ta stara (danas dijelom renovirana) zgrada u Vukodolu postala je višefunkcionalnim „zametkom“ kako franjevačke tako i hrvatske katoličke zajednice u Mostaru: bila je prva katolička kapelica i prvi župni ured u Mostaru (1849.), Biskupski ordinarijat (1851.), prva katolička škola u Mostaru (1852.), prva tiskara (1872.).⁴⁶

Budući da je Vukodol ipak bio dalje od Mostara, franjevci su odlučili pokušati graditi crkvu u samom gradu. Na zamolbu biskupskog vikara fra Rafe Barišića, a uz pomoć Omer-paše Latasa, dobili su 1862. ne samo potrebne dozvole, nego i besplatno zemljište za gradnju crkve,⁴⁷

44 Fra R. Glavaš (alias Philadelphus Philalethes) piše kako „već god. 1853. izdade sultan *devet fermana* za Bosnu, a *pet* za Hercegovinu, kojima se dozvoljuje gradnja crkava, samostana i škola. Franjevci su se primili svojski posla, te počeli namah po zapadnoj Europi sakupljati milodare u istu svrhu, te su u istinu i postigli i liep uspjeh, jer sve samostane, crkve i škole, koje je zatekla austrijska okupacija po našoj domovini, datiraju od toga doba“. PHILADELPHUS PHILALETHES, *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti*, I. dio, Hrvatska dionička tiskara, Mostar, 1904., str. 83.-84.

45 O tome detaljnije R. GLAVAŠ, *Život i rad fra Rafe Barišića, naslovnog biskupa Azotskoga i Apoštolskog Namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Tisak Hrvatske dioničke tiskarne, Mostar, 1900., str. 87.-95.

46 O zgradi u Vukodolu vidi A. NIKIĆ, „Gradnja...“, str. 20.-26.

47 Prema fra R. Glavašu, sultan Abdul-Aziz je na biskupovu zamolbu i zagovorom biskupova prijatelja Omer-paše Latasa darovao „u Zahumu na rastoku Radobolje, krasno mjesto za gradnju katoličke crkve, koje je prije bila Alipašina bašča“. Usp. R. GLAVAŠ, *Spomenica...*, str. 76. To bi dakle bio upravo onaj lokalitet za koji je, po katoličkoj predaji koju donosi sam Glavaš, postojalo uvjerenje da je tu bio nekadašnji franjevački samostan. Usp. *isto*, str. 75., bilj. 1. U jednom drugom svom radu Glavaš donosi podatak da je 27. svibnja 1862. biskup Barišić

i to „contra spem communem“, budući da su, kako sam biskupski vikar navodi u pismu prefektu Kongregacije za širenje vjere, „domaći Turci“ bili bijesni.⁴⁸ Barišić je zamolio kardinala da potakne dobročinitelje da pomognu željeni pothvat gradnje crkve (a i planirane škole), jer su franjevačkoj zajednici u Hercegovini za to nedostajala sredstva.⁴⁹ I sam sultan Abdul-Asis (1861.-1876.) poslao je, uz darovano zemljište, još i novčani dar (u iznosu od 2.500 forinti) za gradnju crkve, što je tada glavni nositelj projekta, fra P. Bakula, unatoč netrpeljivosti „domaćih Turaka“, u šematizmu ocijenio kao „velikodušnost carevu“⁵⁰. Ogromna je bila zasluga biskupskog vikara fra R. Barišića u prikupljanju potrebnih dozvola za gradnju nove crkve, no smrt ga je spriječila „da metne temeljni kamen novomu hramu božjem“⁵¹. Naslijedio ga je fra Anđeo Kraljević (1807.-1879.), koji je svečano ušao u Mostar 13. lipnja 1865.⁵²

Fra P. Bakula bio je ključna osoba u projektu podizanja crkve jer je bio pokretač i izvoditelj najvažnijih radnji: od prikupljanja, zapravo prosidbe novca po Europi,⁵³ preko sudjelovanja u izradi nacrt⁵⁴ pa sve do

„na moćni zagovor Omer paše“, primio ferman „kojim se u sredini grada, nekadanja krasna Alipašina bašča dariva za mjesto katoličke crkve i nalaže se strogo svim muhamedancima, da se niti najmanje ne smije nitko tome protiviti. Nakon dugog zatezanja i oklijevanja morade mostarski mutesarif pridati ključe darovane bašče dne 13. ožujka 1863“. Vidi R. GLAVAŠ, *Život i rad...*, str. 133.

48 *Acta franciscana Hercegovinae*, svezak III., str. 33., B. S. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 115-117.

49 Usp. *isto*.

50 *Hercegovina prije sto godina...*, str. 65.

51 R. GLAVAŠ, *Život i rad...*, str. 134. Biskup Barišić umro je 14. kolovoza 1863. na Širokom Brijegu, gdje je i pokopan.

52 Za opis svečanoga biskupova ulaska u Mostar vidi *Hercegovina prije sto godina...*, str. 102.-103.

53 Usp. LEO PETROVIĆ, „Život i rad fra Petra Bakule (1816-1873)“, u: *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke omladine. Jubilarno godište 1908h/9-1938/39*, Mostar, god. V., 1939., str. 34.-48. Posebno vidi str. 39.-42.

54 Izgleda da ipak ne stoji da je fra Petar Bakula sam napravio nacrt za crkvu, kako sugerira fra Bazilije Pandžić pozivajući se na podatke iz „Arhiva Propagande“. Usp. B. S. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 113., zatim vidi str. 77., bilj. 212. Naime, prema Đuri Basleru makar za izradu osnovnog nacrt⁵⁴ odgovoran je talijanski kapucin-laik, Matteo Lorenzoni. Đuro Basler ističe doduše da neka rješenja na crkvi upućuju i na Bakulu kao autora. Vidi ĐURO BASLER, „Matteo Lorenzoni (1804-1880), graditelj franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Mostaru“, u: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et procimi orientis. Festschrift für Basilius S. Pandžić*, ELISABETH VON ERDMANN-PANDŽIĆ (prii.), Fach Slavische Philologie der Universität, Bamberg, 1988., str. 369.-380.

izvedbe i nadgledanja građevinskih radova.⁵⁵ Pored njega je za izgled franjevačke crkve svakako zaslužan i talijanski kapucin-laik Fransesco Maria di Vicenza, odnosno Matteo Lorenzoni (1804.-1880.),⁵⁶ koji je vjerojatno na poziv fra P. Bakule došao u Mostar (1865.) izraditi nacrt.⁵⁷ Temelji za novu crkvu sv. Petra i Pavla položeni su svečano 7. ožujka 1866.⁵⁸ U Mostaru je Lorenzoni ostao samo još dvije godine pa su radovi nastavljeni prema Bakulinim uputama, što je, prema Basleru, vidljivo prema stilu koji u nekim pojedinostima podsjeća na neke onodobne bosansko-hercegovačke crkve (npr. crkva sv. Katarine u Kreševu, sagrađena 1854./55.).⁵⁹ Mogući razlog Lorenzonijeva prijevremenog odlaska Basler vidi u različitostima njegova i Bakulina pogleda na arhitekturu.⁶⁰ On pretpostavlja da je uz ostalo i to bio razlog što pročelje crkve dugo nije bilo dovršeno jer nije bilo rađeno prema Lorenzonijevim idejama, odnosno možda zbog toga što je nedostajao originalan nacrt.⁶¹

Sami radovi su se izvodili uz velike napore jer je graditelj mučila nestašica sredstava. Biskup Kraljević javlja u svom prvom izvješću Svetoj Stolici (travanj 1866.) da su dignuti tek vanjski zidovi.⁶² Bakula navodi da su pod njegovim vodstvom za sedam neprekidnih mjeseci „vanjske lađe izidane (su) do krova u visinu, od 10 ½ lakata, i sav okoliš i kapele i sakristije i zvonika do iste visine. Temelji do tri lakta u zemlji leže na mreži trupaca, od tvrdoga hrasta. Sad treba da se zid srednje lađe stavi na stupove i lukove te da se mnogo izdigne iznad pobočnih lađa,

55 Prema fra L. Petroviću, Bakula je „kroz punih šest godina vodio, nadgledao i skrbio se za građevinu“. Vidi L. PETROVIĆ, *n. dj.*, str. 43.

56 Njegov životopis donosi Đ. BASLER, *n. dj.*, str. 369.-380.

57 Usp. *isto*, str. 370.

58 Usp. L. PETROVIĆ, *n. dj.*, str. 43. Prema Bakuli, pak, radovi su započeli toga dana, 7. ožujka 1866. Usp. *Hercegovina prije sto godina...*, str. 100.

59 Basler ističe da iako Lorenzonijevi planovi crkve nisu sačuvani, njegove se ideje daju rekonstruirati prema dvjema crkvama koje je Lorenzoni gradio nakon boravka u Mostaru: u mjestu Cardo na Korzici (građena u razdoblju 1869.-1873.) i crkva u Bonjardinu u Brazilu (1875.). Vidi Đ. BASLER, *n. dj.*, str. 371.

60 Usp. *isto*, str. 373.

61 Usp. *isto*, str. 371. Pročelje je dovršeno i obnovljeno tek 1985./86. Usp. ilustracije (sl. 4. i sl. 5.) kod Đ. BASLER, *n. dj.*, str. 378.-379.

62 Podatak prema LUKA PAVLOVIĆ, „Mostarske katedrale i Crkva Kristova uskrsnuća“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, br. 2., (10.), 1996., str. 146.

i zvonik da se digne do potrebne visine, te da se sve pokrije“.⁶³ Za te je radove, izvješćuje dalje Bakula, bilo utrošeno 11.700 forinti,⁶⁴ što je i po njegovu priznanju bilo mnogo, a za to je ponudio sljedeće obrazloženje:

Neka se nitko ne čudi kao da smo mnogo potrošili. I neka se ne čudi, ako dozna od mene, da je svaki kvadratni lakat stajao četiri i pol forinta. Jer mi pri ruci nismo ništa imali osim vode, a drugi materijal iz daleka teško pribavljen trebalo je skupo platiti. Mnogo je utrošeno, a trebat će još mnogo više utrošiti (...). Stoga da mognemo udovoljiti i potrebi i ljepoti bogoslužja, treba nam još veoma mnogo velikodušnih dobročinitelja.⁶⁵

Nakon pet godina (skupljanja novca i izgradnje) biskup Kraljević je mogao u svom drugom izvješću Svetoj Stolici (za god. 1870./71.) javiti da namjerava privesti k svršetku radove na crkvi.⁶⁶ God. 1871. crkva je bila do te mjere izgrađena i pokrivena da je mogla poslužiti svojoj osnovnoj svrsi, za što su troškovi iznosili 27.548 forinti.⁶⁷ Nepovoljne novčane prilike uvjetovale su da crkva dugo vremena nije bila dovršena; izgleda da je krov bio nešto lošije odrađen.⁶⁸ Bitno je da je nakon tri stoljeća crkva ponovno bila podignuta i mogla poslužiti svojoj temeljnoj svrsi, a doradivanja i opremanja trajala su skoro čitavo stoljeće.⁶⁹ Nova crkva

63 *Hercegovina prije sto godina...*, str. 100.-101.

64 *Usp. isto*, str. 101.

65 *Isto*.

66 „Ove će se godine završiti toranj, imam već dva velika zvona (...)“ Navod prema L. PAVLOVIĆ, *n. dj.*, str. 146.

67 *Usp. L. PETROVIĆ, n. dj.*, str. 43. Bakula navodi sljedeće izvore financiranja: „Turski sultan 2.500 for. (plus zemljište), Lionska Propaganda 16.035, Kongregacija Bezgr. Začeca 2.480, Prilozi naroda 3.350, Iz raznih skupljanja 4.193.“ PETAR BAKULA, *Schematismus topographico-historicus vicariatus apostolici et custodiae provincialis franciscanico missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873.*, Typis Missionis Cathol. in Hercegovina, Mostar, 1873., str. 129.-130.

68 Godine 1888. popravljani je krov crkve. Vidi *Glas Hercegovca*, Mostar, br. 27., 4. srpnja 1888., str. 3.

69 Harmonij za crkvu, ujedno prvi u Hercegovini, nabavljen je 1875. godine. Iste godine nabavljen je i glasovir, također prvi u Hercegovini. Orgulje, izgrađene u orguljaškoj radionici „Mijo Heferer“ u Zagrebu, nabavljene su 1882. godine. Za podatke vidi STANKO VASILJ, „Glazba u Hercegovini“, u: *Kršni zavičaj*, Hercegovina, br. 18., 1985., str. 49.-66. Unutrašnjost crkve uređena je tek 1902. Pod od keramike postavljen je tek 1917., premda je još Bakula nastojao da se pod poploča bijelim i crnim pločicama. Vidi L. PETROVIĆ, *n. dj.*, str. 43. Napravljene su i klupe od hrastovine. Zvona su kupljena 1930. Nadalje, 1961. instalirane su nove orgulje, a četiri godine kasnije uvedena nova rasvjeta i ozvučenje; 1969. crkva je obojena,

blagoslovljena je 1872. godine.⁷⁰ Iznad velikoga oltara stajalo je „Slava Bogu, Čast Svetim Apostolima Petru i Pavlu“, a iznad ulaznih vrata bio je uklesan jednostavan natpis koji je sadržavao najosnovnije podatke o najvažnijim izvorima pomoći za izgradnju crkve.⁷¹

Još nedovršena, franjevačka crkva doživjela je takva oštećenja bombardiranjem u Drugom svjetskom ratu (12. travnja 1941.) da je tadašnja uprava Provincije ozbiljno pomišljala na gradnju nove crkve „kada dođu bolja vremena“.⁷² Nadolazeća vremena ipak nisu bila tako dobra da bi omogućila skoro gradnju nove crkve pa se tek povremeno pristupalo saniranju stare koja je sve do 1980. služila kao jedina katolička crkva u Mostaru. Međutim, događaji s kraja 20. stoljeća primorali su franjevce na gradnju nove crkve. Točno 120 godina nakon blagoslova, franjevačka crkva sv. Petra i Pavla toliko je oštećena ratnim razaranjima da su franjevci po treći put u povijesti ovoga grada morali iz temelja podizati novu crkvu u Mostaru.

izrađen je novi kor, a zidovi u visini do 1,5 m obloženi mramorom; 1972. elektrificirana su zvona, a 1974. uvedeno centralno grijanje. Podatci prema *Kršćanski puk i franjevci u Hercegovini*, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar, 1977., str. 31.-32.

70 Usp. L. PAVLOVIĆ, *n. dj.*, str. 147.

71 „SVEMOGUĆEM STVORITELJU BOGU:
SVETOM PETRU I SVETOME PAVLU
OVA CRKVA SAGRAĐENA STOJI;
CAR STAMBOLSKI MLOGO DOBROVOLJNI;
DADE MISTO UGODNO ZA GRADNJU:
UZ TO GROŠAH PEDESEJET KESAH;
PUK UBOGI POMOĆ DADE MALU...
VAS OSTALI TROŠAK MLOGO TEŽAK
IZ MISTA JE PRIŠO INOSTRANSKIH
S NASTOJANJEM BRATJE FRANCISKANAH
I BISKUPA NADČELNIKA SVOGA. P. G. 1866. O. 7.“

Detaljan opis crkve donosi P. BAKULA, *Schematismus topographico-historicus...*, str. 123.-129.

72 *Hercegovina franciscana*, sv. V., Mostar, 1942., str. 56. Bilo je zaključeno da se podigne nova crkva i bogoslovno sjemenište. Međutim, kako stoji u kronici provincije, „prilike nijesu dale, da se zaključak oživotvori“. Vidi *Hercegovina franciscana. Za nutarnji život i veze članova Hercegovačke franjevačke provincije. Stogodišnjica provincije 1844.-1944.*, sv. VI., Mostar, 1944., str. 31.

Izvori

- *Acta franciscana Hercegovinae Provinciarumque finitimarum tempore dominationis Othomanae*, MANDIĆ, DOMINIK (prir.), tom. I., ab an. 1463.-1699., Mostar, 1934.
- *Acta franciscana Hercegovinae*, svezak III., 33., PANDŽIĆ, S. BAZILJE (prir.), Mostar-Zagreb, 2003.
- *Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj. Acta turcica.*
- *Schematismus topographico-historicus vicariatus apostolici et custodiae provincialis franciscanico missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873.*, Typis Missionis Cathol. in Hercegovina, Mostar, 1873.
- *Dnevnik makarskog biskupa Stjepana Blaškovića iz 1735. godine*, NIKIĆ, ANDRIJA (prir.), Franjevačka knjižnica i Franjevački arhiv u Mostaru, Mostar, 1994.
- *Glas Hercegovca*, br. 27, Mostar, 4. srpnja 1888.
- *Hercegovina franciscana*, sv. V., Mostar, 1942.
- *Hercegovina franciscana. Za nutarnji život i veze članova Hercegovske franjevačke provincije. Stogodišnjica provincije 1844.-1944.*, sv. VI., Mostar, 1944.
- *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule. S latinskog originala (iz 1867.) preveo KOSIR, VENCEL*, Mostar, 1979.
- JOLIĆ, ROBERT (prir.), *Šematizam Hercegovske franjevačke provincije 2012. godine*, Hercegovska franjevačka provincija, Mostar, 2012.
- *Kršćanski puk i franjevci u Hercegovini*, Provincijalat hercegovčkih franjevaca, Mostar, 1977.
- ZIRDUM, ANDRIJA, „Karta srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine“, u: *Bosna franciscana*, Sarajevo, god. IX., (2001.), br. 15., str. 161.-220.

Literatura

- ANČIĆ, MLADEN, „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljanini – Tragom zabune koju je prouzročilo djelo *De administrando imperio*“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest, I., Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, LUČIĆ, IVICA (ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 217.-279.
- ANĐELIĆ, PAVAO, „Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku“, u: *Hercegovina. Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, Mostar, br. 1., 1981., str. 41.-73.
- ANĐELIĆ, PAVAO, „Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara“, u: ANĐELIĆ, PAVAO – SIVRIĆ, MARIJAN – ANĐELIĆ, TOMISLAV, *Srednjovjekovne Humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 161.-189.
- AUGUSTINOVIĆ, ANTO, *Mostar. Ljudi-kultura-civilizacija*, Kulturna zajednica u Federaciji BiH, Mostar, 1999.
- BASLER, ĐURO, „Matteo Lorenzoni (1804-1880), graditelj franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Mostaru“, u: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et procimi orientis. Festschrift für Basilius S. Pandžić*, VON ERDMANN-PANDŽIĆ, ELISABETH (prir.), Fach Slavische Philologie der Universität, Bamberg, 1988., str. 369.-380.
- BEYDILLI, KEMAL, „Od Kučuk Kajnardže do propasti“, u: *Historija osmanske države i civilizacije*, IHSANOGLU, EKMELEDDIN (prir.), Orientalni institut, Sarajevo, 2004., str. 77.-121.
- ČOROVIĆ, VLADIMIR, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Srpske pravoslavne opštine mostarske, Beograd, 1933.
- DŽAJA, M. SREĆKO, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971.
- *Franjevci i Hercegovina. Zbornik radova*, JOLIĆ, ROBERT (prir.), Hercegovačka franjevačka provincija, Mostar, 2009.

- GLAVAŠ, RADOSLAV, *Spomenica pedesetgodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Štamparija knjižarnice Pacher i Kisića, Mostar, 1897.
- GLAVAŠ, RADOSLAV, *Život i rad fra Rafe Barišića, naslovnog biskupa Azotskoga i Apoštolskog Namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Tisak Hrvatske dioničke tiskarne, Mostar, 1900.
- GRANDITS, HANNES, *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za Istoriju, Sarajevo, 2014.
- HASANDEDIĆ, HIVZIJA, „Mostar od postanka do razaranja 1992/93. godine“, u: *Hercegovina. Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe*, Mostar, br. 9., 1997., str. 19.-30.
- HASANDEDIĆ, HIVZIJA, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.
- HÖSCH, EDGAR, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, C. H. Beck Verlag, München, 1995.
- JURIŠIĆ, KARLO, *Katolička crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972.
- KORAĆ, DIJANA, *Vjera u humskoj zemlji*, Crkva na kamenu, Mostar, 2008.
- KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, DESANKA, „Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne“, u: *Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, Sarajevo, god. III., 1995., str. 33.-45.
- MANDIĆ, DOMINIK, „Osnutak franjevačkog samostana i bogoslovijske škole u Mostaru“, u: *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke omladine*, Mostar, god. I., 1934./35., str. 10.-34.
- MANDIĆ, DOMINIK, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto – Zürich – Roma – Chicago, 1982.
- MANDIĆ, DOMINIK, *Franjevačka Bosna. Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968.

- MILETIĆ, KARLO DRAGO, „Za savjesni pristup mostarskoj prošlosti“, u: *Motrišta. Glasilo Matice hrvatske u Mostaru*, Mostar, br. 21., 2001., str. 165.-170.
- NIKIĆ, ANDRIJA, „Gradnja biskupskih rezidencija u Mostaru“, u: *Kršni zavičaj*, Hercegovina, br. 13., 1980., str. 20.-26.
- NIKIĆ, ANDRIJA, „Srednjovjekovni franjevački samostani u Hercegovini“, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, br. 6.-7., (14.-15.), 2000.-2001., str. 203.-225.
- PANDŽIĆ, S. BAZILIJE, *Hercegovački franjevci. Sedam stoljeća s narodom*, Ziral, Mostar – Zagreb, 2001.
- PAVLOVIĆ, LUKA, „Mostarske katedrale i Crkva Kristova uskrsnuća“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, br. 2., (10.), 1996., str. 145.-165.
- PETROVIĆ, LEO, „Život i rad fra Petra Bakule (1816-1873)“, u: *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke omladine. Jubilarno godište 1908/9-1938/39*, Mostar, god. V., 1939., str. 34.-48.
- PHILALETHES, PHILADELPHUS, *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti*, I. dio, Hrvatska dionička tiskara, Mostar, 1904.
- SIVRIĆ, MARIJAN, „Nekoliko nepoznatih podataka o franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, br. 19, 2005., str. 43.-53.
- SIVRIĆ, MARIJAN, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla“, u: *Franjevci i Hercegovina. Zbornik radova*, R. JOLIĆ (prir.), Hercegovačka franjevačka provincija, Mostar, 2009., str. 51.-81.
- TEJLOR, ALAN DŽON P., *Borba za prevlast u Evropi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

- VASILJ, STANKO, „Glazba u Hercegovini“, u: *Kršni zavičaj*, Hercegovina, br. 18., 1985., str. 49.-66.
- ZELENKA, ANĐELKO, „Obljetnica grada Mostara (1452.-2002.)“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, br. 8.-9., (16.-17.), 2002./2003., str. 53.-63.